

ROGERS BRUBAKER

Nemzeti kisebbségek, nemzetesítő államok és anyaországok az új Európában*

Közép- és Kelet-Európában e század folyamán kétszer is lejajlott a politikai élet nemzetek szerinti masszív és koncentrált újrendeződése. Első szakaszában (mely voltaképp a 19. században vette kezdetét) a nagy, „hagyományos”, soknemzetiségű szárazföldi birodalmak szétmorzsolódása – az Oszmán Birodalom elhúzódó hanyatlása és a Habsburg és a Romanov Birodalom hirtelen összeomlása az I. világháborúban – maga után hagyott egy széles, észak-déli irányú sávot Közép-Kelet-Európában, melyben új államok sorakoztak, a Balti-tenger partjától a Balkán-félszigetig. A második szakaszban a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia széttagolódása – és helyükön mintegy húsz új állam megjelenése – a politikai élet jóval kiterjedtebb nemzetesítését hozta magával, Közép- és Kelet-Európától kezdve keleti irányban, Eurázsia teljes szélességében.

Akárcsak az I. világháborút követő nemzetesítő átrendeződés esetében, a politikai élet újabb, látszólag nemzetek szerinti újrendeződése kapcsán is feltűnő, hogy nem tudta „megoldani” a régió hosszú ideje, makacsul kitartó nemzeti problémáit. A nemzeti feszültségek nem oldódtak meg, inkább átstrukturálódtak. Ebben a fejezetben a nemzeti

* Rogers Brubaker: National minorities, nationalizing states, and external national homelands in the New Europe. In: Ugyanó: *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press: Cambridge, 1996. 55–76. A kötet magyar változata nemrégiben jelent meg az ELTE Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszék és a L'Harmattan Kiadó gondozásában.

kérdésnek ezt az új szakaszát és formáját vizsgálom, és arra a hármas kapcsolatra összpontosítok, amely a nemzeti kisebbségeket, a nemzetiesítő államokat és az anyaországokat köti össze, az összekapcsolódás jellegét pedig Jugoszlávia felbomlásának példáján mutatom be.

A hármas konfiguráció

A hárompólusú viszonyt a kulturális és politikai határok közötti egybeesés új keletű (vagy legalábbis újonnan szembeötlő) hiánya idézi elő, illetve ez gyorsítja fel a létrejöttét. A politikai életnek a régióban zajló masszív nemzetiesítése emberek tízmillióit helyezi „saját” nemzeti területükön kívül, azzal egyidejűleg, hogy az emberek és a területek „nemzeti” hovatartozását erősödő ellenőrzésnek teszi ki. Mint azt a 2. fejezetben láttuk, a nemzetileg „nem egybeeső” helyzetben lévők közt az orosz etnikum 25 millió tagja vezeti a listát. Ezek az oroszok egy nagy és erős államon belüli államalkotó nemzetiségből hirtelen gyenge és bajokkal küszködő utódállamok bizonytalan identitású és lojalitású kisebbségivé lettek, olyan helyeken, ahol könnyen sérelem érheti őket. De sok más csoportnak is ambivalens a hovatartozása, mert míg lakhelyük (és a legtöbb esetben) formális állampolgárságuk által az egyik államhoz tartoznak, vélelmezett etnonacionális affinitásuk által a másikhoz. Hogy csak néhányat említsünk: ilyen a magyar etnikum mintegy 3 millió tagja Romániában, Szlovákiában, Szerbiában és Ukrajnában, akiknek Magyarországhoz fűződő kapcsolatai, melyek a kommunista időszakban korlátozottak voltak, megsokszorozódtak és megerősödtek az elmúlt években; ilyen a közel 2 millió albán Szerbiában, Montenegróban és Macedóniában, akiknek a szomszédos Albániához fűződő szálai megújultak és megerősödtek; a csaknem 2 millió szerb, akik (a háború előtt) Horvátországban és Bosznia–Hercegovinában éltek, és Jugoszlávia szétagyűlöletének kezdetekor Szerbia mint anyaországuk felé fordultak; a közel 1 millió török Bulgáriában; az örmények Azerbajdzsánban, különösen Hegyi Karabahban; az üzbégek Tadzsikisztánban és a tadzsikok Üzbegisztánban; végül a lengyelek Litvániában és más szovjet utódállamokban.¹ Mindezen csoportoknak, akárcsak számos kisebb csoportnak (vagy

¹ A szövegben közölt számadatok csak a nagyságrendek durva jelzésére szolgálnak. A számok minden esetben vitatottak; a vélelmezett nemzetek és nemzeti kisebbségek nagysága körüli viták régóta központi helyen állnak a nacionalista politikában. Illúzió azt hinni – még hozzá olyan illúzió, amely hozzájárul az etnikai

potenciális csoportnak, hisz „csoportságuk” sok esetben inkább politikai törekvés, mint társadalmi tény),² nemcsak a politikai és gazdasági újrendeződéssel és működési zavarokkal kell megbirkóznia, hanem két, egymással szemben álló nacionalizmussal is: azoknak az államoknak a „nemzetiesítő” nacionalizmusaival, amelyekben élnek, valamint azoknak az államoknak az „anyaország”-nacionalizmusaival, amelyekhez jogi állampolgárság által rendszerint nem is, de etnokulturális affinitás által tartoznak (illetve amelyekhez tartozóknak beállítják őket). Ezért mindegyik behelyezhető abba a hármas kapcsolatba, amely összeköti magukat a kisebbségi közösségeket, az államokat, melyekben élnek, és „anyaországaikat.”

Ez a kapcsolat nem mindenhol és nem mindig jár konfliktusokkal. A Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban élő német kisebbség³ esetében – amely csak maradéka a réginek, de még így is elég nagy – például a hárompólusú viszony a maga nemében egyedülálló módon és széles körben konfliktusmentes. Ez élesen elüt a két világháború közötti helyzetüktől. Akkor is megvolt a dinamikus, hárompólusú kölcsön-

nacionalizmus hatékonyságához –, hogy valamiképpen szert tehetnénk objektíve „korrekt” számokra. A nemzetiség nem szilárd, adott, eltörölhetetlen, objektív módon megállapítható sajátosság; még a szubjektív, önazonosítás útján létrejövő nemzetiség is változik az időtől és az adatfelvétel kontextusától függően, s ezért nem mérhető úgy, mintha maradandó tény lenne, amit egyszerűen csak regisztrálnunk kell.

² A pusztá számadatokat tekintve, az Ukrajnán kívüli szovjet utódállamokban élő ukránok – vagyis azok, akik az 1989-es szovjet népszámláláskor így adták meg a nemzetiségüket – több mint 6 millióan vannak, többen, mint az oroszok kivételével bármely más kisebbségi csoport. Ám szociológiai szempontból tévednénk, ha ebből a statisztikailag adott különálló létezésből a „csoportságukra” nézve vonnánk le következtetést. Úgy az Orosz Föderációban, ahol az 1989-es népszámláláson 4 millió ember vallotta magát ukránnak, mint más utódállamokban, az ukránok hajlamosak az oroszokhoz való nyelvi asszimilációra és a velük kötött vegyes házasságokra. Bár bizonyos politikai vállalkozók azzal próbálkoznak, hogy az ukránokat az oroszoktól eltérő nemzeti kisebbségként mozgósítsák, ez a „csoportalkotó” projekt aligha jár sikerrel.

³ A német kisebbség nagyságáról nehéz akár megközelítőlegesen becslést adni. Mivel Németország kiterjesztette a bevándorlás és az állampolgárság jogát a kelet-európai és a szovjetunióbeli németekre, az ott élők lelkesen németnek vallották magukat, ha bármiféle családi kapcsolat Németországhoz vagy a németséghez fűzte őket. Így a Kelet-Európában vagy a volt Szovjetunió területén élt németek nagyarányú németországi bevándorlása, azáltal, hogy előidézti a németként való etnonacionális reidentifikációt, egy időre *növelheti* a térségben élő német kisebbség nagyságát, ahelyett, hogy *cökkentené* azt.

hatás a markáns német kisebbség, a lakhelyükként szolgáló, újonnan nemzetiesítő kelet-közép-európai államok, főleg Lengyelország és Cseh-szlovákia, valamint Németország mint „anyaországuk” között. A kapcsolat akkor mély konfliktusokkal volt terhes – már a weimari korszakban is –, a náci hatalomátvétel után pedig végzetessé vált. Ezzel szemben ma a prosperáló és stabil „anyaországban” biztosított bevándorlási és állampolgársági jogok, valamint a kelet-európai országokból és a volt Szovjetunióból való elköltözés újonnan beállt szabadsága erős oldószerként, mágnesként hat a német kisebbségi közösségekre, és a nagymérvű kivándorlás révén egyenletes fogyást eredményez. Az, hogy a Német Szövetségi Köztársaság kiterjesztette az azonos (német) etnikumhoz tartozókra ezeket a jogokat, valószínűleg a több évszázados kelet-európai német jelenlét végső felszámolásához fog vezetni egy nemzedéknyi időn belül.

Olyan esetekben, ahol a hárompólusú viszonyt mélyebb konfliktusok jellemzik, az új Európának a két világháború közötti Európához hasonlóan az alábbi tényezők robbanásveszélyes – vagy egyes esetekben már robbanást is okozó – dinamikus kölcsönhatásával kell szembenéznie: az etnikailag heterogén, de mégis nemzetállamként felfogott új vagy újrarendeződött *nemzetiesítő államokkal*, amelyek domináns elitjei (különböző fokon) előmozdítják a névleg államalkotó nemzet nyelvét, kultúráját, demográfiai helyzetét, gazdasági prosperitását vagy politikai hegemoniáját. Az ezekben az államokban élő jelentős számú, öntudatosan fellépő, (más-más fokon) szervezett és politikailag elidegenített *nemzeti kisebbségek* vezetői kulturális vagy területi autonómiát követelnek és ellenállnak az asszimilációs vagy diszkriminációs politikának, függetlenül attól, hogy az ténylegesen, vagy csak az ő felfogásukban jelentkezik. A kisebbségek „*anyaországainak*” elitjei (megint csak különböző fokon) szorosán figyelemmel kísérik az új államokban élő etnikai rokonok helyzetét, erélyesen tiltakoznak minden ellen, amit jogaik megsértésének tekintenek, és érvényesítik azt a jogot, sőt kötelességet, hogy megvédjék etnikai rokonaik érdekeit.

Mivel az „anyaország” fogalma félreértésekre adhat okot, kicsit részletesebben is bemutatam. Nem a kisebbség voltaképpeni hazáját értem alatta, abban a jelentésében, hogy annak tagjai vagy elődeik egykor ott éltek. Ez nem feltétlenül jellemző. Az sem szükséges feltétele, hogy a kisebbség a külső államra vagy az állam területére mint hazájára gondoljon. Az anyaországok politikai cselekvések során konstruálódnak, s nem

a népességösszetétel tényeiből adódnak. Egy állam akkor lesz az „ő” etnikai diaszpórájának az „anyaországa”, amikor a politikai vagy a kulturális elitek úgy határozzák meg a más államokban élő etnonacionális rokonokat, mint egy és ugyanazon nemzet tagjait, és azt állítják róluk, hogy bizonyos értelemben az államhoz „tartoznak”. Kinyilvánítják, hogy az államnak figyelemmel kell kísérnie életkörülményeiket, fel kell lépnie védelmükben és érdekükben; az „anyaország” fogalmának kritériumaihoz tartozik az is, hogy az állam valóban lépéseket tesz a külföldön élő etnonacionális rokonok érdekének szem előtt tartása, előmozdítása vagy védelme nevében. Az anyaország-politika sokféle alakot ölthet, kezdve az etnikai diaszpóra „visszatérő” tagjainak megadott bevándorlási és állampolgársági privilégiumoktól, az etnikai rokonok vonatkozásában más államok által folytatott politika befolyásolására tett változatos kísérleteken át, egészen a más államok területeire vonatkozó irredenta követelésekig.

A nemzeti kisebbségeket, a nemzetiesítő államokat és az anyaországokat kölcsönös függések rendszere köti egybe. Például a nemzetiesítő vagy nemzeti integrációs törekvések az új nemzetállamokban nem elszívetelten „léteznek” és fejtik ki hatásukat, hanem egy olyan relacionális mezőben, amely mind a nemzeti kisebbséget, mind annak anyaországát magába foglalja. Ebben a relacionális mezőben a kisebbségek és az anyaország elitjei folyamatosan figyelemmel kísérik, hogy mit tesz az új nemzetállam, és különösen érzékenyek a „nemzetiesítő” vagy „nemzeti integrációs” törekvések bármely megnyilvánulására. Ha ilyesmit észlelnek, az illető államot elnyomó vagy igazságtalanul nemzetiesítő államnak tüntetik fel. Ennek a percepciónak a jegyében cselekvésre is lehetőségük nyílik. A kisebbség mozgósítható a nemzetiesítés észlelt megnyilvánulásaival szemben, autonómiát követelhet vagy akár kiválással is fenyegethet. Az anyaország, érvényesítve azt a jogát, hogy figyelemmel kísérje és védje a külföldön élő, etnikai értelemben azonos nemzetiségűek érdekeit, anyagi vagy erkölcsi támogatást nyújthat e kezdeményezésekhez és tiltakozhat a nemzetiesítő államnál vagy nemzetközi szervezeteknél az észlelt nemzetiesítő törekvések ellen. Ez a tiltakozás visszahat a nemzetiesítő államra – igaz, nem szükségképpen tántorítja el a nemzetiesítés politikájától, sőt akár annak felerősödéséhez is vezethet. A kisebbség hűtlenség-gel vádolható meg, az anyaországként fellépő állam pedig a nemzetállam belügyeibe történő illegitim beavatkozással.

Külön elemzést igényel az a dinamikus kölcsönös függés, mely a nemzeti kisebbségeket, a nemzetiesítő államokat és az anyaországokat

egyetlen viszonyrendszerben fűzi össze. Ez az elemzés új orientációt kíván a nacionalizmussal foglalkozó tanulmányoktól. Míg a nacionalizmusról írott munkák gyarapodó korpusza az új államokban zajló nemzeti integrációról és a nemzeti kisebbségekről szóló terjedelmes, bár idejétmúlt szakirodalmat is tartalmaz, valamint egy ennél kisebb és újabb irodalmat a más államokban élő etnikai rokonok érdekében történő állami beavatkozásról, ez a két irány egymástól elszigetelt maradt. Olyan tanulmányokról nem tudok, amelyek explicit, analitikus és teoretikus értelmezést dolgoztak volna ki a nemzeti kisebbségeket, a nemzetesítő államokat és az anyaországokat egymással összekötő kapcsolatról.⁴ A nacionalizmus különböző helyzetekben való megnyilvánulásairól szóló egyes tanulmányok – ezek elsősorban történeti munkák – érzékenyek az ilyen jellegű dinamikus, interaktív összekapcsolódás iránt,⁵ de tudomá-

⁴ Myron Weiner cikke jár a legközelebb az ilyen jellegű elemzéshez: felvázolja a megjósolhatóan kovariáns jellegzetességeknek azt a „szindrómáját”, amelyek tipikusan akkor lehettek fel, amikor egy irredenta állam szembekerül egy antirredenta szomszéd állammal, egy, a határokon átnyúló etnikai csoport miatt. Weiner, Myron: *The Macedonian Syndrome: An Historical Model of International Relations and Political Development*. *World Politics*, 23 (1970), 1. 665–683. Az általam adott elemzés azonban eltér Weinerétől, különösen három szempontból. Először is Weiner csak az irredenta követelésekkel és a vitatott határokkal foglalkozik, míg én az anyaország-politika tágabb területével foglalkozom, melynek az irredentizmus csak határesete. Másrészt Weiner minden olyan, határokon átnyúló etnikai csoporttal foglalkozik, amelyek kapcsán határviták merülnek fel, én viszont csak az olyan nemzeti kisebbségeket vizsgálom, melyek etnikai rokonai számszerűleg vagy politikailag dominánsak egy olyan államban, amely épp emiatt „anyaországgukként” értelmezhető. Harmadrészt Weiner a kovariáns jellemzők „szindrómáját” adja meg, én azonban azt az esetlegességet és variabilitást hangsúlyozom, mely a nemzeti kisebbségek, a nemzetesítő államok és az anyaországok kapcsolataiban fellép: azt az esetlegességet és variabilitást, mely úgy válik láthatóvá, hogy mindhárom „elemre” mint az egymással vetélkedő pozíciók vagy alapállások küzdelmének mezőjére tekintek, valamint abból, hogy a három mező közötti viszonyokat az egyes mezőkön belüli viszonyokkal szorosan összefüggőnek tekintem. A szórványokat a nemzetközi politikában vizsgáló újabb szakirodalom már elkezdte feltárni a szórványok, a „fogadó államok” [*host states*] és az „otthonállamok” [*home states*] közti hármassági relációt, de inkább a migránsok szórványaira összpontosít és nem a megszilárdult nemzeti kisebbségekre, amelyek jórészt anyaországgukkal közvetlenül érintkező tömbökben élnek. Ld. Sheffer, Gabriel: *A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics*. In: Ugyanő (ed.): *Modern Diasporas in International Politics*. Croom Helm: London–Sydney, 1986. 1–15.

⁵ Erre a dinamikára fordítanak figyelmet a két világháború közti Európa nemzeti kérdésével foglalkozó, alapos művek: Rotschild, Joseph: *East Central Europe Between the Two World Wars*. University of Washington Press: Seattle, 1974.; Smelser,

som szerint egy sem alkotott explicit modellt a relacionális mezőről és az összekapcsolódás dinamikus módjáról, egy sem elemezte azt a rendszeresség igényével. Ebben a fejezetben azt a célt tűzöm magam elé, hogy hozzáállásak ennek a megvalósításához.

A nemzeti kisebbségek, a nemzetiesítő államok és az anyaországok mint küzdőterek

Ha a három fogalom közti kapcsolatról beszélek, talán azt a benyomást keltem, mintha maguk a fogalmak szilárdak és adottak lennének. Valójában nem szilárd entitások ezek, hanem változatosan elrendeződő és folyamatosan vitatott *politikai mezők*. Annak a gondolkodásmódnak, amely politikai mezőnek tekinti mindazt, amit összefoglalóan nemzeti kisebbségeknek, nemzetiesítő államoknak és anyaországoknak nevezünk, az a haszna, hogy nyilvánvalóvá teszi azt a tényt, hogy ezek dinamikus és relacionális fogalmak, amelyeket nem szabad tárgyasítani vagy szubsztancialista módon kezelni.

A nemzeti kisebbség

A nemzeti kisebbség nem egyszerűen olyan csoport, mely a népességösszetétel tényeiből adódik. Nem valamiféle statikus, népességösszetételből adódó körülményt jelent, hanem inkább dinamikus politikai alapállást, vagy pontosabban szólva egymáshoz kapcsolódó, de ugyanakkor egymással versengő alapállások együttesét, melyek összetartoznak egymással. Ennek a politikai alapállásnak, avagy összetartozó alapállásoknak három jellemzője van: akik képviselik, 1) nyilvánosan igényt formálnak arra, hogy tagjai legyenek egy olyan etnokulturális nemzetnek, amely különbözik a számbelileg vagy politikailag domináns etnokulturális nemzettől;⁶

Ronald M.: *The Sudeten Problem, 1933–1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy*. Dawson: Folkestone, UK, 1975.; Jaworski, Rudolf: *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*. Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 1977.; Macartney, C. A.: *National States and National Minorities*. Oxford UP: London, 1934.; Ugyanó: *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937*. Oxford UP: London, 1937.

⁶ Ez jelzi, miért olyan nehéz elfogadtatni a nemzeti kisebbségi státust olyan államokban, mint az Egyesült Államok, ahol nincsenek egyértelműen domináns etnokulturális nemzetek. Ha az a nemzet, amely az államot egészében véve

2) követelik, hogy ez a különálló etnokulturális nemzetiség állami elismerésben részesüljön; 3) bizonyos kollektív vagy politikai jogokat követelnek ennek az etnokulturális nemzetiségnek az alapján.

A kollektív kulturális és politikai jogoknak a nemzetiség alapján való követelése, bár formailag hasonlóak egymáshoz, sajátos tartalmakat tekintve igen változatosak. Terjedhetnek például a kisebbségi nyelvű adminisztrációra és oktatásra vonatkozó szerény igényektől a teljes függetlenséggel határos, széleskörű területi és politikai autonómia maximalista követeléséig. A nemzeti kisebbségek alapállásának egyéb aspektusai is változatosak lehetnek. Míg egyesek helyeslik a „fogadó állam” intézményeiben való teljes és kooperatív részvételt, mások a szeparatista, együttműködést kizáró alapállást helyeslik. Míg egyesek tartózkodnak a külső felek iránti kezdeményezésektől, mivel fontosnak tartják, hogy kinyilvánítsák lojalitásukat az iránt az állam iránt, melyben élnek, s amelynek az állampolgárságával rendelkeznek, mások aktívan keresik a külföldi pártfogást és támogatást, jelentse ez akár azt az államot, amelyben etnikai rokonaik dominálnak, akár más államokat, nemzetközi szervezeteket.

Nemcsak a nemzeti kisebbségek között, hanem azokon belül is változatosság tapasztalható a kollektív jogokra irányuló követeléseket és az általános „alapállást” illetően. Az imént felvázolt alapállások teljes skálája megvolt például a két világháború közötti Csehszlovákiában élő szudétánémeteknél.⁷ Az egyazon nemzeti kisebbségen belüli alapállások változatossága, az egymáshoz kapcsolódó, de ugyanakkor különálló, sőt egymással szembenálló alapállások spektruma, amelyeket „ugyanannak” az etnonacionális csoportnak különböző szegmensei fogadnak el, arra enged következtetni, hogy az elemzés szempontjából hasznos lehet a mező fogalma. Annak, hogy ezt a Pierre Bourdieu által tanulmányai-

legitimálja, nem egyértelműen etnokulturális nemzet, hanem olyan politikai nemzet, mely elvileg mindenki előtt nyitva áll, akkor hiányzik az a háttérfeltétel, amellyel szemben a nemzeti kisebbségi státusz követelésének értelme van. A nemzeti kisebbségként való kollektív önreprezentációnak előfeltétele a többség bizonyos típusú kollektív reprezentációja.

⁷ A szudétánémeteket megosztó 1920-as küzdelemről, melyben a csehszlovák pártokkal való együttműködést és a koalíciós kormányokban való részvételt támogató „aktivisták” és az együttműködés e formáit elvető „negativisták” álltak szemben egymással, ld. Jaworski: *Vorposten oder Minderheit?*, i. m.; és Brügel, Johann Wolfgang: *Tschechen und Deutsche 1918–1938*. Nymphenburger: München, 1967. A szudétánémeteknek a németországi náci hatalomátvétel utáni vetélkedéséről ld. Smelser: *The Sudeten Problem*, i. m.

nak imponálón változatos sorában⁸ kidolgozott és alkalmazott fogalmat használjuk, megvan az az előnye, hogy így a nemzeti kisebbségre nem rögzült entitásként vagy egységes csoportként gondolhatunk, hanem azon *pozíciók és alapállások differenciált és kompetitív mezőjeként*, amelyeket a különféle szervezetek, pártok, mozgalmak vagy egyéni politikai vállalkozók vallanak magukénak, miközben mindegyik „reprezentálni” igyekszik a kisebbséget annak tagjai, a fogadó állam vagy a külvilág számára, és mindegyik a csoport legitím reprezentációjának monopolizálására törekszik.⁹

A csoport reprezentációjának terén folyó versengés nemcsak azok között jelenhet meg, akik a csoport *mint* nemzeti kisebbség részére fogalmazzák meg különböző követeléseiket: ilyen versengés indulhat egyfelől a követelések megfogalmazói, másfelől azok között, akik elvetik a „nemzeti kisebbség” megjelölést és a hozzá társított követelések egész együttesét. Ez nemcsak elméleti lehetőség. Gondoljunk például „az oroszokra Ukrajnában” (és tegyük zárójelbe egy pillanatra azokat a nehézségeket, melyek „az oroszok Ukrajnában” kifejezésben már eleve benne rejlenek, amely világos szintaxisával olyasvalamit jelöl, ami ténylegesen nem létezik: vagyis egy pontosan meghatározott, világosan körülhatárolt csoportot Ukrajnában).¹⁰ Többféleképpen megfogalmazható, hogy

⁸ Ld. Bourdieu, Pierre – Waquant, Loïc: *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press: Chicago, 1992. 94. skk., valamint az ott található hivatkozásokat.

⁹ Habár Pierre Bourdieu nem írt kimondottan a nemzeti kisebbségekről, a regionalizmussal foglalkozó tanulmánya, valamint egy, a csoportalkotásról szóló, általánosabb jellegű cikke gondolatébresztő formulációkat tartalmaz a reprezentációs küzdelmeknek a csoportok újabb és újabb megalkotására irányuló törekvéseken belüli fontosságáról. Ld. Bourdieu, Pierre: *L'identité et la représentation: éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région*. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 35 (1980) 63–72. [Magyarul: Az identitás és a reprezentáció: a régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1 (1985)/1. 7–22.], Ugyanó: *Social Space and the Genesis of Groups*. *Theory and Society*, 14 (1985) 723–744.

¹⁰ Az 1989-es népszámláláskor mintegy 11,4 millió ukrain lakos vallotta „nemzetiségét” (*nacionalnoszty*) orosznak. Ennél többen, közel 17 millióan adták meg anyanyelvüként az orosz. Ld. Goszudarsztvennij komitetet po sztatyisztjike: *Nacionalnij szosztav naszelenyjja SZSZSZR*. Moszkva, Finanszi i sztatisztjika, 1991, 78. Itt nem rögzült identitásokat találunk, hanem az egymással vetélkedő identitások és identifikációk cseppfolyós mezőjét. A népszámlálás által teremtett körülhatárolt csoportosság (és mindenkre kiterjedő, egymást kölcsönösen kizáró kategóriái) illuzórikus képzetéhez érdemes szkeptikusan viszonyulni. Arról, hogy a nyelvi megosztottságok jelentősebbek a függetlenségét elnyert Ukrajnában, mint az

mit jelent orosznak lenni Ukrajnában, de a lehetséges változatok közül csak némelyik konzisztens az ukrainai oroszok nemzeti kisebbségként való megfogalmazásával. Az ukrainai oroszokra gondolhatnánk úgy is, mint olyan, etnikailag orosz származású emberekre, akiknek a többsége anyanyelveként beszéli az orosz, de akik mégis az ukrán nemzethez tartoznak – amely itt politikai, területi, vagy polgári nemzetként lenne értelmezhető, olyan nemzetként, amely állampolgárai maradéktalan összességének birtokában van és céljait szolgálja, tekintet nélkül nyelvükre és etnicitásukra, nem pedig olyanként, amely az etnikailag ukrán származásúak birtokában áll és céljaikat szolgálja. Ha az ukrainai oroszok körében ez az önértelmezés dominálna, akkor nem létezne orosz „nemzeti kisebbség”. Lennének olyan emberek, akik etnikailag orosz származásúak, és olyanok, akik anyanyelvükként beszélnek az orosz, de nem állítanák azt, hogy az orosz nemzet vagy nemzetiség tagjai.¹¹ Persze nincs semmi esélye annak, hogy ez utóbbi nézet monopolizálná a versengő identitások mezőjét. Az utóbbi időben visszaszorul ez a nézet, mivel a kelet-ukrainai oroszok körében az ukrán gazdaság gyors romlásával párhuzamosan alábbhagy a független ukrán államiság támogatása. De még így is a versengő alapállások mezőjéhez tartozik.

Hová vezet mindez bennünket? Ha az itt felvázolt szempontok szerint újragondoljuk a nemzeti kisebbség koncepcióját, eltűnik látszólagos egyértelműsége és egyszerűsége. A nemzeti kisebbségek nem olyan, a köznapi nyelvhasználatnak megfelelő csoportok, amelyek belülről egységesek, kívülről pedig élesen elhatárolhatók. Ezután is „nemzeti kisebbségekről” fogok beszélni az egyszerűség kedvéért, de látni kell, hogy ez csupán laza és tökéletlen jelölése a versengő alapállások mezőjének, és hogy e versengés „tétjei” nemcsak abban állnak, hogy az emberek nemzeti kisebbségként melyik alapállást vallják magukénak, hanem abban is, vajon a kérdéses „csoport” (vagy a potenciális csoport) egyáltalán nemzeti kisebbségként értelmezi és reprezentálja-e önmagát.

etnikai nemzetiségi megosztottságok, ld. Arel, Dominique: *Language and Group Boundaries in the Two Ukraines*. Előadás a „National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe” című konferencián, Bellagio Study and Conference Center, Olaszország, 1994 augusztus.

¹¹ Ld. Szporluk, Roman: *Reflections on Ukraine After 1994: The Dilemmas of Nationhood*. *The Harriman Review*, 7 (1994)/7–9. 1–10.

A nemzetiesítő állam

Hasonló szempontokat vehetünk fel a „nemzetiesítő állam” koncepciója kapcsán is. Azért választottam ezt a terminust a „nemzetállam” helyett, mert hangsúlyozni szeretném, hogy dinamikus politikai alapállásról beszélek – vagy egymáshoz kapcsolódó, de ugyanakkor egymással versengő alapállások együtteséről –, s nem valamiféle statikus kondícióról.¹² Erre az alapállásra vagy alapállások együttesére az a tendencia jellemző, hogy akik képviselik, az államot „megvalósulatlan” nemzetállamnak tekintik, olyan államnak, melynek az a rendeltetése, hogy nemzetállam – egy bizonyos nemzet birtokában lévő és céljait szolgáló állam – legyen, de amely egyelőre még nem nemzetállam (vagy legalábbis nem megfelelő fokon az); ezzel együtt jár az a hajlandóság, hogy az észlelt hiányosságot orvosolják, s azzá tegyék az államot, amivé voltaképpen és legitim módon rendeltetése szerint lennie kell. Ezt azzal kívánják elérni, hogy előmozdítsák a névleg államalkotó nemzet nyelvét, kultúráját, demográfiai helyzetét, gazdasági prosperitását vagy politikai hegemoniáját.

Ez az alapállás lehet bevallott és kifejezetten megfogalmazott „pozíció”. De nem kell bevallani és megfogalmazni ahhoz, hogy „valóságos” legyen, abban az értelemben, amely ebben a fejezetben igazán számít: vagyis olyan értelemben, hogy *valódi hatást* gyakorol a kisebbség és az „anyaország” politikai mezőire. Ez a helyzet akkor állhat fenn, ha a nemzeti kisebbség vagy az anyaország képviselői a politikákat, gyakorlatokat, szimbólumokat, eseményeket, tisztviselőket, szervezeteket, sőt „az állam” egészét nemzetiesítőnek *észlelik*, még ha ezt a jellemzést azok el is utasítják, akik azt állítják magukról, hogy az állam nevében beszélnek. Nem sok értelme van annak a kérdésnek, hogy „valójában” mennyire nemzetiesítők ezek

¹² A nemzetiesítő állam éppenséggel nem azonos azzal a nemzetállammal, mely a szó megszokott értelmében olyan etnokulturálisan homogén államot jelent, ahol az állampolgárok túlnyomó többsége ugyanahhoz az etnokulturális nemzethez tartozik. A nemzetiesítő állam ennek épp az ellenkezőjét jelenti. Bár nem *előfeltétele* az etnokulturális heterogenitás (mivel nemzetiesítő projektek még az etnokulturálisan homogén környezetekben is kezdeményezhetők), a nemzetiesítő államok rendszerint etnokulturálisan heterogének. Annak, hogy a „nemzetiesítő állam” fogalmat használom a „nemzetállam” helyett, egy további oka is van: az utóbbi egy elért vagy teljessé tett állapotra utal, míg az előbbi azért is hasznos, mert arra utal, hogy ezt a teljessé tett állapotot még *nem* érték el. A nemzetiesítő államot jellegzetesen befejezetlen államként fogalmazzák meg az elítélői (vö. a Bismarck korában elterjedt német koncepciót, amit az *unvollendet*, vagyis befejezetlen nemzetállamról alkottak).

a politikák, gyakorlatok stb. A jelenlegi összefüggésben számunkra a nemzetiesítő állam (vagy a nemzetiesítő gyakorlat, politika, esemény) nem az, amit a képviselői, tervezői vagy ágensei akként értelmeznek és artikulálnak, hanem az, ami a nemzeti kisebbség vagy az anyaország mezőjében akként észlelhető.

Ebből további bonyodalom adódik. Mit jelent egy állam számára az, ha a nemzeti kisebbség vagy az anyaország politikai mezőjében nemzetiesítőnek tűnik? Ha valaki ezekben a mezőkben cselekszik, nem érheti be annyival, hogy az államot nemzetiesítőnek észleli és jellemzi. Ezt a percepciót „érvényesítenie” is kell, társadalmilag fenn is kell „tartania”. A fogadó államnak és gyakorlatainak, politikáinak az észlelése és jellemzése már önmagában is a küzdelem meghatározóan fontos tárgya a nemzeti kisebbség és az anyaország politikai mezőiben.

A nemzeti kisebbség – hogy egy pillanatra visszatérjünk ehhez a fogalomhoz – kétféle értelemben is a küzdelem mezeje. Mint már láttuk, egyrészt küzdelem az, hogy akik képviselik, egyfajta alapállást kijelölnek és fenntartanak az állammal szemben, másrészt azonban küzdelem az is, hogy a fogadó állam egyfajta vízióját – vagyis azt, hogy nemzetiesítő és nemzetileg elnyomó állam – kijelölik és fenntartják. A két küzdelem elválaszthatatlan egymástól: a mozgósított nemzeti kisebbség – a maga elismerésre és jogokra irányuló követeléseivel együtt – csak akkor tud kijelölni és fenntartani egy alapállást, ha egyúttal kijelöli és fenntartja a fogadó államnak azt a vízióját is, mely szerint az nemzetiesítő vagy nemzetileg elnyomó állam. Minél kevésbé tudja fenntartani ezt a víziót a fogadó államtól, annál kevésbé van hivatkozási alapja a nemzeti kisebbség mozgósítására.

Nem akarom azt a benyomást kelteni, mintha egyedül a fogadó állam politikáinak és gyakorlatainak nemzetiesítőként való külső észlelései számítanának. Ezek a külső percepciók – és azok a politikai alapállások, melyek igazolásához és fenntartásához hozzásegítenek – valóban sokkal fontosabbak, mint a nemzetiesítő állam politikai mezőjében résztvevők önértelmezése, de nem függetlenek a mező résztvevői által használt politikai diskurzusoktól. Abban az esetben, ha a nemzetiesítés explicit projekt, s nem csupán egy észlelt gyakorlat, és ha a fogadó állam politikáit és gyakorlatait nyíltan nemzetiesítőnek vallják és akként fogalmazzák meg, az államnak nemzetiesítő államként való észlelése sokkal valószínűbben győzedelmeskedhet a külső mezőkben – a nemzeti kisebbségen belül vagy az anyaországban.

Az sem szokatlan, hogy a fogadó állam résztvevői nemzetiesítő projekteket fogalmazznak meg, és nemzetiesítő diskurzussal fejeznek ki, igazolnak politikákat és gyakorlatokat. Ezt a diskurzust nemcsak nagy becsben szokás tartani, hanem egyes kontextusokban gyakorlatilag kötelezővé is teszik. Ez gyakran jellemző az új államokra, különösen azokra, amelyeket történelmi és intézményi okokból, valamint a népeségösszetétel alapján szorosan azonosítanak egy bizonyos etnokulturális nemzettel.¹³ Ez jellemző szinte minden szovjet és jugoszláv utódállamra,

¹³ A 20. században három nagy hullámban jöttek létre új államok: az I. világháború után, amikor a nagy európai és eurázsiai soknemzetiségű birodalmak területeit felosztották és újrendezték; a század közepén, a gyarmatok megszűnése idején, amikor a nyugat-európai országok tengerentúli gyarmatbirodalmainak nagy részéből új államokat alakítottak ki; s végül a hidegháború után, a jelenkorban, amikor a politikai élet nemzeti újrendeződésének a 19. században, a 20. század elején kezdődött folyamatának továbbviteleként újonnan létrejövő nemzetállamok alakultak a soknemzetiségű szovjet és jugoszláv állam, illetve a kétnemzetiségű Csehszlovákia területén. Az új államokat domináns politikai és kulturális elitjük minden esetben nemzetállamokként, vagy nemzetiesítő államokként fogalmazták meg, az utóbbit igen tág értelemben véve. Mindazonáltal lényeges különbség van egyrészt a soknemzetiségű területi államokat a 20. század elején és végén felváltó új államok, másrészt a tengerentúli birodalmakból (különösen Afrikának a Szaharától délre eső részén) kialakítottak többsége között. Az előbbieket közli szinte mindegyiket úgy fogalmazták meg és azzal indokolták – a független államiságot megelőző nacionalista mozgalmakban, illetve az államiság elérése után –, hogy azok egy adott etnonacionális csoport birtokában lévő és céljait szolgáló államot jelentenek; ez a csoport egyetlen esetben sem esett egybe az állam összlakosságával, de szinte minden esetben annak többségét adta, rendszerint lényeges (bár ritkán túlnyomó) többségét. Hosszas történelmi kiterőt igényelne, hogy elmagyarázzuk, miért történt így; az azonban világos, hogy így történt. Ezzel szemben a tengerentúli gyarmatbirodalmakból kialakított államok többségét – függetlenségük elnyerése előtt vagy után – nem így fogalmazták meg, vagyis nem egy-egy adott etnonacionális csoport birtokában lévő és céljait szolgáló államot értettek rajtuk. A gyakorlatban bizonyos államok – vagy az államapparátus részei, például a hadsereg – egy-egy adott etnonacionális csoporthoz kezdtek „tartozni” (ez nem mindig volt ugyanaz a csoport, amit a gyarmati rendszer képviselői előnyben részesítettek). Ld. például Horowitz, Donald: *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press: Berkeley, 1985. De a gyarmati egységek és az etnikai csoportok közti általános léptékkülönbség miatt az anticolonialista nacionalizmus retorikája – azok a követelések, melyek a nemzeti mivolta irányultak az anticolonialista küzdelmek során – inkább egy territoriális (és kifejezetten etnikumok feletti), nem pedig egy etnonacionális diskurzus keretében kapott helyet. A függetlenné vált államok vezetői is inkább területi és polgári, nem pedig etnonacionális értelemben adtak keretet nemzetiesítő projekteiknek, annak reményében, hogy „modern” territoriális nemzeti identitást építhetnek fel. Ld. Smith, Anthony: *State and Nation in the Third World*. St. Martin's:

a szovjet és a jugoszláv nemzetiségi politikának köszönhetően, amely (mint azt a 2. fejezetben a szovjet példán már bemutattam) megszilárdította és kikristályosította az etnokulturális nemzeteket és felruházta őket „saját” területi „politikai intézményrendszereikkel”, vagyis olyan politikai intézményrendszerekkel (vagy azok pszeudo-változataival), amelyeket szándékosan úgy konstruáltak meg, mint bizonyos etnokulturális nemzetekhez *tartozókat*.

Legyen szó akár az észlelt nemzetiesítő alapállásokról, akár a nyíltan bevallott nemzetiesítő projektekről, az alapállások és projektek nagy változatossága tárul elénk, nemcsak az egyes államok között, hanem egy adott államon belül is. A mező fogalma itt is hasznosnak ígérkezik. Az elemzés középpontjába állítja az egy államon belüli nemzetiesítő alapállások számos változatát, azoknak az egymáshoz kapcsolódó, de mégis különálló, sőt egymással ellenséges alapállásoknak a spektrumát, amelyeket azok a személyek vallanak magukénak, akik eltérő pozíciókat foglalnak el azon a köztes és belső szerveződést biztosító komplex hálózaton belül és körül, amit a könnyebbség kedvéért „az államnak” nevezünk.

Adott a lehetőség, hogy ne úgy gondoljunk a nemzetiesítő államra mint rögzült politikai orientációra vagy politikák és gyakorlatok egységes együttesére, hanem mint dinamikusan változó mezőre, melyben a különbözőféle szervezetek, pártok, mozgalmak vagy egyének által magukénak vallott, differenciált és versengő pozíciók vagy alapállások helyezkednek el, amelyek egymással versengve próbálják egy bizonyos irányba hajlítani az állami politikát és változatos, sokszor egymásnak ellentmondó módon igyekeznek „valódi” nemzetállammá tenni az államot, egy bizonyos nemzet birtokában lévő és céljait szolgáló állammá.¹⁴

New York, 1983. Az persze tény, hogy az átpolitizált etnicitás Afrikának a Szaharától délre eső részén éppúgy érvényre jutott, mint másutt, de – nagyrészt a politikai és az etnokulturális egységek közti léptékkülönbség miatt – nem lehetett olyan könnyen egy adott etnonacionális csoporthoz kapcsolni az államilag támogatott nemzetiesítő projekteket, mint az európai kontinens soknemzetiségű birodalmaiból létrejött államok esetében. Ennek a terjedelmes lábjegyzetnek az a fő témája (melyre a 4. fejezetben még visszatérek), hogy a nemzetiesítő diskurzusok – pontosabban az *etnikai* vagy *etnokulturális* nemzetiesítés diskurzusai – kapcsán hangsúlyozza, hogy ezeket a két világháború közti Európa új államaiban széles körben alkalmazták, akárcsak a hidegháború utáni Európa új államaiban.

¹⁴ Ez a kompetitív mező olyan alapállásokat is magába foglal, amely – például a kulturális pluralizmus valamely formájának kedvéért – elveti a nemzetiesítés alapelveit és programjait, ám a fent említett történelmi és intézményi okokból az utód-

Hogy mindez kevésbé legyen elvont, érdemes bemutatnunk egy példát a nemzetiesítő alapállások közti versengésre. Vegyük a nyelv kérdését. A szovjet utódállamok elitjei szükségesnek és kívánatosnak tartják a névleg államalkotó nemzet nyelvének előmozdítását. Ez olyan nemzetiesítő alapállás, amit mindannyian osztanak. Azonban élénk küzdelmek zajlanak a körül az utódállamokban, hogy *miként* tegyék ezt. Vajon a nemzeti nyelv ismerete feltétele legyen-e az állampolgárságnak vagy bizonyos fajta munkakörök betöltésének? Ha igen, akkor milyen fokú nyelvtudást követeljenek meg? Hogyan küzdjék le a nyelvi oroszosítás hagyatékát, hogyan mozdítsák elő a nemzeti nyelv ismeretét, mikor a többségi nemzetiség lényeges része nem beszéli a nemzeti nyelvet (mint például Ukrajnában vagy Kazahsztánban)? Milyen körülmények közt engedélyezzék vagy kívánják meg más nyelvek használatát a közéletben, az iskolarendszerben vagy a civil társadalom egyesületi szférájában? Miféle ösztönzőket és hatalmi intézkedéseket kell alkalmazni a nemzeti nyelv előmozdítása érdekében?¹⁵

Az anyaország

Az anyaország fogalmát elegendő rövidebben tárgyalnunk, mivel az itt felvetendő elemzési szempontok hasonlóak a nemzeti kisebbségek és a nemzetiesítő államok kapcsán elmondottakhoz. Ez is dinamikus politikai alapállást jelöl – illetve megint csak az egymáshoz kapcsolódó, de ugyanakkor egymással versengő alapállások családját –, tehát nem valamiféle statikus kondíciót, különálló „dolgot”. Az „anyaország”-alapállásokban közös az az axióma, mely szerint az állam és az állampolgárság határain túlnyúlóan létezik egy közös nemzeti mivolt, valamint az a gondolat, hogy ez a közös nemzeti mivolt az államot felelőssé teszi nemcsak saját polgárai, hanem a más államokban élő, más állampolgársággal rendelkező, etnikai értelemben azonos nemzetiségűek iránt. Ezek a közös feltevések és orientációk egy „általános” anyaország-alapállást határoznak meg. Az egyes anyaország-alapállások azonban igen változatosak, sokféleképpen értelmezik azt a kérdést, hogy mivel jár az etnikai értelemben

államok elitjei nagyban hajlamosak arra, hogy a nemzetiesítő alapállások egyik vagy másik típusát fogadják el.

¹⁵ A szovjet utódállamok nyelvpolitikáiról ld. a *Nationalities Papers* különszámát, mely a nyelvtörvények végrehajtásával foglalkozik: Implementing Language Laws: Perestroika and its Legacy in Five Republics. *Nationalities Papers*, 23 (1995)/3.

azonos nemzetiségűek iránt kinyilvánított felelősség: csak erkölcsi támogatást, vagy anyagi segílyt is kell-e nyújtani nekik, akik más államokban kisebbségként élnek? Miféle szálakat kell fenntartani, milyen kapcsolatokat kell ápolni az anyaországgal? Milyen bevándorlási és állampolgársági privilégiumokat kell (ha egyáltalán kell) felkínálni a külföldi etnikai rokonoknak? Milyen alapállás elfoglalására kell bátorítani őket azokkal az államokkal szemben, amelyekben élnek, és az anyaország milyen alapállást foglaljon el ezen államok vonatkozásában? Milyen erővel kell a saját érdekeit érvényesítenie azok kisebbségi politikáit illetően? Milyen súllyal essenek latba ezek az érdekek, amikor az anyaország kialakítja általános kapcsolatait azon államokkal, melyekben az azonos etnikumhoz tartozók élnek? Milyen erősen kell a saját érdekeit érvényesítenie a kisebbségi politikák szabályait megállapító és nyomon követő különféle nemzetközi fórumokon? Mindezek a kérdések vita tárgyát képezik az anyaországokban.

A különféle anyaország-alapállások nemcsak egymással versengenek, hanem azokkal az alapállásokkal is, amelyek elvetik az anyaország-politika alapvető premisszáját, vagy legalábbis szigorú határokat jelölnek ki az anyaország-politika megengedhető formáinak. Az anyaországgal szembeni alapállások szerint – melyek inkább az államközi kapcsolatok és a nemzetközi jog klasszikus értelmezéseivel állnak összhangban –, egy állam megvédelheti a saját *állampolgárait*, sőt meg is kell védenie őket, még ha más államokban élnek is. De legitim módon nem formálhat igényt a más államban élő és annak állampolgárságával rendelkező, *etnikai értelemben azonos nemzetiségűek* védelmére. Emiatt az állami politika befolyásolására irányuló küzdelem mezőjét olyan küzdelmek alkotják, amelyek a körül zajlanak, hogy egy állam anyaország *lehet-e* a más államokban élő, etnikai értelemben azonos nemzetiségűek számára, s ha igen, *hogyan*.

A hárompólusú viszony: a relacionális mezők viszonyrendszere

Mint már kifejtettem, a nemzeti kisebbséget, a nemzetiesítő államot és az anyaországot nem eleve adott, az elemzés által redukálhatatlan entitásokként, hanem egy-egy mezőként érdemes elképzelnünk, amelyben differenciált és versengő pozíciók helyezkednek el, vagyis egy-egy küzdőtérként, amelyben egymással versengő alapállások léteznek. A három felsorolt „elem” közötti hármass reláció ezért a *relacionális mezők viszonyrendszerét* alkotja; a három mező *közötti* relációk pedig szorosan összefonódnak a *mezőkön belüli* és a *mezőket alkotó* relációkkal. A nemzeti kérdés itt alkalmazott megközelítése tehát konzisztens és radikális módon *relacionális*.

A hárompólusú viszony központi aspektusát jelenti a mezők közötti kölcsönös megfigyelés: az aktorok minden egyes mezőben szorosan és folytonosan figyelemmel kísérik a másik két mezőn belüli relációkat és cselekvéseket. A folytonos és kölcsönös megfigyelést nem passzív folyamatként kell elképzelnünk, nem úgy, mintha csak a többi mezőben megnyilvánuló szokatlan viselkedések regisztrálását vagy átirását jelentené. Inkább szelektív figyelmet, interpretációt és reprezentációt jelent. Gyakran válik vitatottá az, hogy miként interpretáljanak más mezőket; ez az interpretáció az adott mező aktorai közötti *reprezentációs küzdelmek* tárgyává válik.

Ha a *külső* mezőre vonatkozó, egymással versengő reprezentációk között kerül sor ilyen küzdelmekre, ezek szorosan kapcsolódhatnak az adott mezőn *belül* egymással versengő alapállások közötti küzdelmekhez. Így a nemzeti kisebbség mozgósítására irányuló küzdelem összekapcsolódhat azzal a küzdelemmel, mely a fogadó állam nemzetiesítő vagy nemzetileg elnyomó államként való reprezentációjáért folyik. S megfordítva, akik a nemzetiesítést szorgalmazzák, törekedhetnek arra, hogy a nemzeti kisebbséget ténylegesen vagy potenciálisan hűtlenként, az anyaországot pedig ténylegesen vagy potenciálisan irredentaként reprezentálják. Jugoszlávia felbomlása mindkét típusú összekapcsolódást illusztrálja: a horvátországi szerb kisebbség mozgósítására tett erőfeszítések azoktól az erőfeszítésektől függték, amelyek Horvátországot veszélyesen nemzetiesítő államként akarták reprezentálni, míg a horvátországi nemzetiesítő elitek igyekeztek a mozgósításnak engedelmeskedő szerb kisebbséget hűtlenként, Szerbiát pedig irredenta anyaországgként reprezentálni.

Egy külső mező percepciói és reprezentációi kétféleképpen kapcsolódhatnak össze azokkal az alapállásokkal, amelyek egy mezőn belül léteznek. A mezőn belüli alapállásoknak egyrészt elsőbbségük és irányító szerepük lehet. Ez a helyzet erős értelemben akkor áll fenn, amikor egy olyan alapállás, amelyet valaki már a sajátjaként fogadott el, „megkívánja” a külső mező egy bizonyos típusú reprezentációját, s ezért olyan erőfeszítéseket vált ki, amelyek ezt a reprezentációt igyekeznek kijelölni vagy fenntartani, az adott külső mezőben végbemenő fejlemények szándékosan szelektív interpretációjával vagy akár hamis reprezentációjával és torzításával. Egy ennél gyengébb, de még így is elég jelentős (s egyben igen elterjedt) értelemben pedig akkor áll fenn ez a helyzet, amikor egy bizonyos alapállás, amelyet valaki már legalább ideiglenesen elfogadott a sajátjaként, az illetőt teljesen „őszintén” és minden cinizmustól mentesen,

a szelektív (téves) percepció és a (hamis) reprezentáció jól ismert mechanizmusai révén arra készteti, hogy elismerje a külső mező egy bizonyos reprezentációját, egy olyan reprezentációt, amely egybevág az illető (ideiglenesen már elfogadott) alapállásával vagy pozíciójával.

Másrészt a külső mezőben végbemenő fejlemények percepciói és reprezentációi erősíthetik vagy alááshatják a már meglévő alapállásokat, illetve újabbakat idézhetnek elő, hívhatnak életre. Ebben az esetben a külső mező percepcióit és reprezentációit irányító, már elfoglalt alapállások helyett az alapállások kölcsönhatásban történő elfoglalása jelentkezik, a külső mezőben végbemenő, észlelt és reprezentált fejleményekre adott válaszként.

Így az alapállások alakíthatják (és eltorzíthatják) egy külső mező percepcióit és reprezentációit, vagy maguk is az adott mezőben végbemenő fejlemények percepcióira és reprezentációira adott válaszként ölthetnek alakot. Az elemzés szintjén ez a két folyamat különválasztható, de a gyakorlatban sokszor összefonódik egymással. Például Jugoszlávia esete gazdagon illusztrálja azt, hogy az erős kezdeti nacionalista diszpozíciók vagy alapállások egyes szerbek és horvátok körében hogyan alakították és torzították a másik percepcióit és reprezentációit, éppúgy az őszinte szelektív figyelem, mint a cinikus és hamis reprezentáció által; valamint azt is illusztrálja, hogy mások, akik kezdetben közömbösek voltak a nacionalizmus iránt, hogyan kezdtek nacionalista alapállásokat magukénak vallani a más mezőkben végbemenő, látszólag fenyegető fejlemények percepcióira és reprezentációira adott reakcióként.

Ez a kettős összekapcsolódás a bennünket érdeklő relacionális kapcsolat három általános vonására ad példát: 1) a mezőkön *belüli és közötti* relációk szoros kölcsönös függésére; 2) a mezők közötti hármason relacionális kölcsönhatás *válaszszzerű* és *interaktív* jellegére; 3) ennek a válaszszzerű kölcsönhatásnak a *közvetített* jellegére, vagyis arra a tényre, hogy az alapállások válaszszzerű, interaktív elfoglalása a külső mezőn belüli alapállások reprezentációinak közvetítésével történik, olyan reprezentációk révén, amelyeket az ideiglenesen már elfoglalt alapállások alakíthatnak.

A hárompólusú viszony és Jugoszlávia felbomlása

Miután elméleti szinten felvázoltam a hárompólusú viszonyt, egy konkrétabb, illusztratív példával szeretném zárni ezt a fejezetet. Megannyi kötetet írtak már Jugoszlávia összeomlásáról, és bizonyos, hogy

a jövőben is születnek majd újabbak. E helyen nem is az a célom, hogy akár csak kivonatossan is összefoglaljam, hogyan esett szét Jugoszlávia. Azt szeretném kiemelni, hogy e folyamatot formailag lényegében a hármasság jellemezte, és azt kívánom bemutatni – ha csak programszerűen is –, hogy a fent vázolt relacionális megközelítés miként világíthatja meg a folyamat agresszív dinamikáját. A témát itt a felbomlás első szakaszára szűkítem, amelyben a horvátok és a szerbek a függetlenség érdekében tettek lépéseket, s amely a horvátországi háborúval ért tetőfokára. A boszniai háborúval ezúttal nem foglalkozom.

Jugoszlávia összeomlásának első szakaszát az amerikai sajtó két fél küzdelmeként mutatta be. Eszerint Szerbia állt az egyik oldalon, elszántan arra, hogy újra érvényesítse a Jugoszlávia egésze fölötti központosított ellenőrzést (s ezáltal a szerb hegemoniát), vagy ha ebben kudarcot vallana, egy „nagy Szerbiát” hozzon létre az állam romjaiból. A másik oldalon Szlovénia és Horvátország állt és autonómiára, végeredményben pedig függetlenségre törekedett a hegemoniát célul kitűző szerbek igyekezetével szemben.¹⁶ De míg a szlovén kérdést valóban a kettősség jellemezte, a horvát konfliktus kezdettől fogva alapvetően hármasság jellegű volt: az újonnan létrejövő nemzeti kisebbség (a horvátországi szerbek), az újonnan létrejövő nemzetiesítő állam (Horvátország) és az újonnan létrejövő anyaország (Szerbia) feszültségekkel teli dinamikus kölcsönhatását jelentette.

Ha így szemléljük a probléma lényegét adó dinamikát, az nem egyszerűen azt jelenti, hogy „hozzáadjuk” a horvátországi szerbeket az egyenlethez. Ez a szemlélet valójában a különféle, háttérben zajló folyamatokra hívja fel a figyelmünket. A szerb–horvát konfliktus a kettősségre épülő értelmezés szerint a hegemoniát célul kitűző szerb igyekezetet, az erre válaszoló horvát kiválási törekvést, majd az ezt követő, a független Horvátország ellen indított háborút foglalja magába. A hármasság szemlélet viszont három, egymást átfedő és egymást kölcsönösen felerősítő folyamat összetett kölcsönhatására összpontosít: az újonnan létrejövő horvát állam általi nemzetiesítésre (úgy a függetlenség formális kikiáltása előtt, mint azután); a Horvátország etnikai határvidékén élő szerbek növekvő elégedetlenségére és nacionalista mozgósítására; valamint a radikális és harcias „anyaország”-alapállás kifejlődésére az újonnan létrejövő szerb

¹⁶ Ezt a felfogást behatóan ismerteti Magaš, Branka: *The Destruction of Yugoslavia*. Verso: London, 1993.

államban, amely végül a mindinkább szerb dominanciájú hadsereg horvátországi beavatkozásához vezetett, támogatva azokat a terveket, melyek a föderáció romjaiból egy „Nagy Szerbiát” próbáltak létrehozni.

A kettős szemlélet helyesen állapítja meg, hogy a horvát autonómia- és függetlenségi törekvés jórészt válasz volt a szerb nacionalista fellépésre. Milošević nacionalista retorikája, amellyel 1987 szeptemberében a Szerb Kommunista Párt vezetését akarta kisajátítani, majd a tömegeket mozgósítani – különösen az a tény, hogy Milošević a szerbeknek a túlnyomórészt albánok lakta Koszovóban való elnyomására, valamint arra a „szükségyszerűsége” fektette a hangsúlyt, hogy Koszovó alkotmányosan garantált autonómiájának megnyirbálásával újra érvényesíteni kell fölötté a szerb ellenőrzést –, alapvető és a stabilitást megbontó kihívást jelentett a Tito által megalkotott ingatag, nemzetek közti egyensúllyal szemben. Az egyensúlyt eddig az biztosította, hogy Szerbia hatalmát intézményileg korlátozták, s így megakadályozták a szerbeket abban, hogy visszaszerezzék a két világháború közötti jugoszláv államban érvényesülő politikai fölényüket, amely annak idején katasztrofális következményekkel járt. A Koszovó (és a hozzá hasonlóan formális autonómiával rendelkező szerb tartomány, a Vajdaság) fölötti ellenőrzés újra-érvényesítését célul kitűző szerb igyekezet nyíltan szembeszegült ezekkel a korlátozásokkal és a rájuk épülő ingatag egyensúllyal. Míg az 1980-as évek végén feltámadó horvát nacionalizmusnak kétségtelenül mély történelmi gyökerei voltak, és bár több szempontból is az 1967–71-es horvát nacionalista mozgalom újabb kiadásának lehetett tekinteni (amely egyúttal meg is haladja előzményét), jelentős részben a szerbek Jugoszlávián belüli, a stabilitást megbontó hegemon kísérletére adott választ.¹⁷

Míg a kettős szemlélet megvilágítja a horvát autonómia- és függetlenségi törekvés okait és előzményeit, elfedi e törekvés természetét és következményeit. Mivel *kiválási* mozgalomként magyarázza, nem veszi észre, hogy nem csekély mértékben ettől elválaszthatatlan nemzetiesítő mozgalom is volt – olyan mozgalom, amely a horvát „tulajdonjogot” és ellenőrzést akarta érvényesíteni Horvátország területe és intézményei fölött, azzal a céllal, hogy Horvátországot a horvát nemzet birtokában lévő és céljait szolgáló állammá tegye.

¹⁷ A szerb nacionalizmus 1980-as években bekövetkezett újjáéledését világosan és alaposan elemzi Vujacic, Veljko: *Communism and Nationalism in Russia and Serbia*. Ph.D. értekezés, University of California: Berkeley, 1995.

Ez egyértelműen megnyilvánult Franjo Tudjman kampányának retorikájában az 1990 tavaszán tartott választásokon, amely a nacionalista horvát emigránsok erős támogatásával együtt elsőprő győzelemhez segítette. Tudjman kampánya különös hangsúlyt fektetett a szerbek és a horvátok közötti mély kulturális különbségekre, valamint arra, hogy horvátokkal kell felváltani a szerbeket, akik addig túlréprezentáltak voltak a köztársaság kulturális, gazdasági és közigazgatási kulcspozícióiban. A nemzetiesítő szándék nyíltan megmutatkozott az új rendszer ikonográfiájában is, főleg abban, hogy mindenütt kitették a vörös-fehér kockás címert, amely a középkori horvát állam jelképe volt, de egyúttal a világháború alatti gyilkos usztasa rendszeré is (amitől az új vezetés nem határolódott el kategorikusan és nyilvánosan). Egyértelműen jelentkezett a nyelv hivatalos – és komikus – „horvátosításában” is, érvényre jutott az új horvát alkotmány nyelvezetében, amely „teljes állami szuverenitást” követelt „a horvát nemzet történelmi joga” alapján, szimbolikusan lefokozva a szerbeket, akik korábbi státusukban még a köztársaság „társtulajdonosai” voltak. Végül, és talán ez volt a legfontosabb, egyértelműen kifejeződött abban az elsősorban az államigazgatásban végrehajtott, ám azon túllépő nagyarányú tisztogatásban, melynek során sok szerb elvesztette az állását.¹⁸

Az ilyen és ehhez hasonló események, diskurzusok és gyakorlatok nem önmagukban állnak, hanem azokban a reprezentációkban és reakciókban is megmutatkoznak, amelyeket a horvátországi szerbek – főleg a krajina régió falusi és kisvárosi szerb lakosai – körében és Szerbiában kiváltottak. Bár a nemzetiesítés dinamikája nem volt teljes, és éppen csak kezdetét vette, nagyon is valósnak és nyugtalanítónak bizonyult. A szerb nacionalista politikusok Horvátországban és a tulajdonképpeni Szerbiában az információk szelektív átvétele, a túlzás, a torzítás és a nyílt

¹⁸ Ld. Glenny, Misha: *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. Penguin: London, 1992, különösen 12–13., 77., 81–82.; Cohen, Leonard J.: *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*. Westview Press: Boulder, Colo., 1993. 96–98., 208.; Denich, Bette: Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide. *American Ethnologist*, 21 (1994)/2. 377–381.; Hayden, Robert: Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics. *Slavic Review*, 51 (1992)/4. 654–673.; Hammel, Eugene A.: The Yugoslav Labyrinth, in Hammel, Eugene A. – Wall, Irwin – Ward, Benjamin: *Crisis in the Balkans*. Institute of International Studies, University of California: Berkeley, 1993. 16–17.; és Denitch, Bogdan: *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*. University of Minnesota Press: Minneapolis, 1994. 45.

hamisítás különböző egyvelegei által baljós fényben tüntették fel ezeket a nemzetiesítő lépéseket, azt sugallva, hogy egy ultranacionalista rendszer előhírnökei, mely veszélyezteti a horvátországi szerbek szabadságjogait, megélhetését, és ha egyszer Horvátország a teljes függetlenséget választja, még az életüket is.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy a cinikus és opportunistá manipuláció az említett reprezentációk és hamis reprezentációk szélsőségebb változataiban felelőtlenül megidézte az usztasa rendszer kísérletét, annak érdekében, hogy a horvát nacionalizmus minden megnyilvánulását lejárássa. De ha csak az elit általi manipulációt emeljük ki, nem tudjuk megmagyarázni, hogy a várhatóan függetlenné váló Horvátország veszélyesen nemzetiesítő államként való reprezentációi miatt lehetnek elég hatásosak és miért tűnhettek eléggé hihetőnek a krajainai szerb lakosság bizonyos köreiből ahhoz, hogy valódi félelmet keltsenek, és katonai mozgósítást, majd végül fegyveres lázadást váltsanak ki a horvát rendszerrel szemben.¹⁹

Míg a kettős szemlélet úgy kezeli a horvátokat és különösen a krajainai szerbeket, mint a Szerbiából származó manipulatív tervek által rászédett passzív figurákat, akik csupán visszhangozzák a manipulatív szövegeket, miközben maguk is a hatásuk alá kerülnek, a hármas szemlélet szerint ők valójában aktív részesei a konfliktus felerősödésének, önálló jelentőséggel bíró politikai tényezők, akik a jelen veszélyeit a múltbeli atrocitások összefüggésében magyarázzák (vagy magyarázzák félre). Az az összetett folyamat, amelynek során a Horvátországot veszélyesen nemzetiesítő, sőt protofasiszta államnak beállító reprezentációk megjelentek, gyökeret vertek és uralkodóvá váltak a Horvátország etnikai határvidékének bizonyos részein élő szerbek körében, nem szűkíthető a külső manipulációra. A szerbiai radikális nacionalisták arra irányuló törekvései, hogy a horvátországi szerbeket a sérelmeikre és a félelmeikre apellálva mozgósítsák, valóban fontos részét képezték a folyamatnak, ám helyi szinten a horvátországi szerbek végezték a munka orozlárszétét. Persze eleve az ő körükben léteztek azok a sérelmek és félelmek, amelyekre apellálni lehetett. Bár a háborús idők atrocitásainak sokszor erősen túlzó reprezentációit csakugyan Belgrád terjesztette el széles körben, de az emlékeket és történeteket a háború alatti gyilkos

¹⁹ Glenny: *The Fall of Yugoslavia*, i. m. 11.; és Denich: *Dismembering Yugoslavia*, i. m. 381.

Független Horvát Államról, és különösen sok horvátországi és boszniai szerb rettenetes sorsáról (Bosznia a háború alatt a horvát államhoz tartozott) nem kívülről importálták. Ezeknek helyi gyökereik voltak, családi és falusi körben őrizték meg őket és adták tovább a háború utáni nemzedékeknek, különösen az etnikailag vegyes és részben szerb többségű határvidéki régiókban, ahol (Bosznián kívül) a szerb civil lakosság elleni legtöbb atrocitás történt, s ahol (megint csak Bosznián kívül) a partizánok legfőbb támaszpontjai voltak, és a csetnikek is létrehozták néhány bázisukat. Éppen itt, az e régiókban élő, falusi és kisvárosi szerbek között – és nem például a zágrábi kozmopolita szerbek között – történt, hogy az újonnan létrejövő horvát nemzetiesítő állammal való szembesülés, amit a háborús traumák felelevenített reprezentációinak optikáján át láttak, szívós ellenállást váltott ki a horvát függetlenséggel szemben.²⁰

Így az egyre jobban függetlenedő horvát állam és a félelemmel telt, egyre jobban radikalizálódó szerb határvidéki kisebbség közötti, kölcsönösen elutasító szembesülésnek megvolt a saját, stabilitást bomlasztó logikája, ám azt nem Belgrádból vezényelték. A szerb „anyaország-politikának” az egész relacionális viszony szempontjából meghatározó jelentősége volt. A szerb politikában régi hagyománya van azoknak az anyaország-alapállásoknak, melyek közt megtaláljuk a szerb állam területén kívül élő szerb származásúakkal való azonosulásnak, az irántuk való felelősség kinyilvánításának változatait, illetve a támogatásukra, vagy akár „megváltásukra” és bekebelezésükre irányuló követeléseket egyaránt.²¹ Az I. világháborút megelőző évtizedekben „kis Szerbia” (mely 1829-ben alakult meg független királyságként, de továbbra is névleges oszmán fennhatóság alatt állt, teljes függetlenségét pedig 1878-ban ismerték el) és az Oszmán és a Habsburg birodalmakban létező kiterjedt szerb közösségek közötti reláció égető kérdés volt, s ez indította el a háborút, amikor egy boszniai szerb nacionalista forradalmár Sarajevóban meggyilkolta Ferenc Ferdinánd főherceget, a Habsburg trónörökösét. Az anyaország-politika problematikája háttérbe szorult, mikor a háborút követően megalakult a szerb dominanciájú délszláv állam, amely a korábban Habsburg és Oszmán területeken élt szerbek nagy többségét

²⁰ Denich: *Dismembering Yugoslavia*, i. m.; Glenny: *The Fall of Yugoslavia*, i. m.; és Denitch: *Ethnic Nationalism*, i. m. 33.

²¹ Lederer, Ivo: *Nationalism and the Yugoslavs*. In: Sugar, Peter – Lederer, Ivo (eds.): *Nationalism in Eastern Europe*. University of Washington Press: Seattle, 1994 [1969]. 396–438.

magába foglalta. Még a II. világháború után sem került elő nyíltan ez a probléma, amikor Tito újjáépítette (és nemzeti szempontból jobban kiegyensúlyozta) Jugoszláviát. Ahogy az oroszok a Szovjetunió egészét (és nemcsak az orosz köztársaságot) tekintették az „ő” államuknak, úgy a szerbek is a jugoszláv állam egészét (és nemcsak Szerbiát) látták a sajátjuknak, a belső határokat pedig jelentéktelennek vagy „pusztán adminisztratívnek” tekintették. Az anyaország-politika mégis újraéledt Szerbiában és erőre kapott Oroszországban, amikor a Jugoszláviát és a Szovjetuniót alkotó egységek „nemzetiesítése” felszámolta a szerbeknek és az oroszoknak azt az érzését, hogy az egész államban „otthon” vannak.

A szerb anyaország-politika – vagyis a Szerbián kívül élő szerbek iránti, átpolitizált érdeklődés – újraéledésének középpontjában eleinte Koszovó állt. Habár Koszovó formálisan a Szerb Köztársaság része volt, azt a tényt, hogy 1974-ben csaknem köztársasági státust kapott az alkotmányban, illetve hogy lassan, de biztosan „elalbánosodott” (amit az eltérő népszaporulat, a szerb kivándorlás és a kulturális és adminisztratív posztokon érvényesülő kedvező elbánás okozott), a szerb értelmiség mégis „csendes kiválásként” fogta fel, amely gyakorlatilag megfosztotta Szerbiát történelmi magterületétől.²² A szerb nacionalista újraéledés botrányosan túlzó nyelven úgy reprezentálták a gyengülő koszovói szerb közösséget, mint fizikailag és pszichológiailag meggyötört, mindinkább kivándorlásra kényszerített, „népirtásnak” alávetett nemzeti kisebbséget.²³ Koszovót, miután újra „elveszett”, fel kellett szabadítani, ismét a helyreállított, megerősített, egységes Szerbia részévé kellett tenni: Milošević ezzel a programmal állt elő, és sikeresen vetette be a mozgósítás érdekében.

Ahogy Szlovénia, Horvátország és később Bosznia-Hercegovina a függetlenség felé haladt, a szerb anyaország-politika – amelyet Milošević, a nála is radikálisabb nacionalista ellenfelei és az államilag felügyelt rádió és televízió fogalmazott meg – a horvátországi és boszniai szerbekre is kiterjedt, és egyre inkább rájuk összpontosult. Azáltal, hogy a médiában és a közbeszédben uralkodóvá vált mindaz, amit

²² Rusinow, Dennison: Nationalities Policy and the ‘National Question’. In: Ramet, Pedro (ed.): *Yugoslavia in the 1980s*. Westview Press: Boulder, Colo., 1985. 146–147.; A szerbek Koszovóhoz fűződő érdekeltségének háttéréről ld. Vujacic: Communism and Nationalism, i. m. 204–230.

²³ Ez a Szerb Művészeti és Tudományos Akadémia 1986-ban készült „Memorandum” volt. Francia változatát kiadta Grmek, Mirko et al. (éd.): *Le Nettoyage ethnique: documents historiques sur une idéologie serbe*. Fayard: Paris, 1993. A memorandumról ld. Vujacic: Communism and Nationalism, i. m. 257–267.

egy antropológus „az elnyomatás és a félelem narratíváinak” nevezett, melyek „a jelent összekapcsolják a múlttal és kivetítik a jövő felé”,²⁴ a koszovói szerbek szomorú helyzetét általánosították, olyan fenyegetésként mutatták be, amely a kisebbségi sorban élő szerbeket egyformán érinti, bárhol éljenek is. Tudjman megválasztása után azt állították, hogy Horvátországban különösen nagy a fenyegetés, s az országot egyre inkább a háborús idők usztasa rendszerének protofasiszta utódjaként emlegették. Az önrendelkezésre és a szuverén államiságra irányuló horvát követelésekre a szerbek részéről azok a követelések válaszoltak, melyek szerint nekik is joguk van az önrendelkezésre és a saját államra – ha ez nem Jugoszlávia, akkor a megnagyobbított Szerbia. Milošević 1990 folyamán és 1991 első felében nyíltan hangoztatta, hogy ha Horvátország kiválik, meg kell változtatni a határait. A Horvátország határvidékén élő szerbeket arra biztatták, hogy hajthatatlanul álljanak ellen az új horvát rendszernek és függetlenségi kísérletének, majd a válság elmélyülésekor felfegyverezték és logisztikai támogatásban részesítették őket.

A szerb anyaország-politika egyre vészjóslóbb hangvétele kétszerezsen is megbontotta a stabilitást, mivel a horvát kormányt és a horvátországi szerbeket egyaránt arra indította, hogy hajthatatlanabb alapállásokat foglaljanak el. Ahogy a Koszovó fölötti szerb központi ellenőrzés visszaállítása hozzájárult a horvátok kiválási szándékának felerősödéséhez, úgy azok a szerbiai igények, hogy a horvátországi szerbek érdeke védelmet kapjon a horvát szuverenitással szemben, erősítve az agresszív szerb hegemoniára vonatkozó reprezentációkat és az általuk gerjesztett félelmeket, a horvát kormányt egy hajlíthatatlanabb álláspont felé sodorták: a teljes függetlenség elérése (egy átalakított föderális vagy konföderális rendezés helyett), valamint tekintélyének a lázadó határvidékeken való erősebb érvényesítése felé. (Ez olyan fegyveres összeütközéseket idézett elő, amelyek a hadsereg beavatkozását vonták maguk után, eleinte békefenntartó erőként, majd egyre inkább a helyi szerb erők szövetségesként.) Ezzel egyidejűleg a Belgrádból áradó pánszerb retorika, a horvátellenes propaganda és a határrevízió emlegetése – valamint a horvát kormány egyre keményebb alapállása – a Horvátország határvidékén élő szerbeket még hajlíthatatlanabbá tette, s olyan lépések megtételére készítette, mint a „Szerb Nemzeti Tanács” megalakítása (1990 júliusában),

²⁴ Denich, Bette: Unmaking Multi-Ethnicity in Yugoslavia: Metamorphosis Observed. *Anthropology of East Europe Review*, 11 (1993)/1–2. 51.

a horvátországi szerbek autonómiájáról tartott népszavazás a horvát hatósági tilalom ellenére (1990 augusztusában), a „Krajinai Szerb Autonom Tartomány” létrehozása (1990 decemberében) és e tartomány Horvátországtól való „elszakadásának” kikiáltása (1991 februárjában).

Ezen a helyen nem lehet részletesen tárgyalni azt az interaktív folyamatot, amely a háború kitöréséhez vezetett. A nagymértékben elszervesített „Jugoszláv Néphadsereg” és a különböző szerb népfelkelő erők szembefordultak a horvát hadsereggel, amelyet le is győztek, oly mértékben, hogy a horvát területeknek csaknem egyharmada több évre megszállás alá került (olyan részeket is beleértve, amelyeken a szerbek csak csekély kisebbséget képeztek). Így pecsételődött meg Jugoszlávia sorsa; majd Bosznia-Hercegovinára is áttért a háború, s ott még pusztítóbb következményekkel járt. Be kellett érnem egy általános vázlatlallal, amely bemutatja a kölcsönhatást a horvátországi szerb nemzeti kisebbség, az újonnan létrejövő horvát nemzetiesítő állam és az újonnan létrejövő szerb anyaország között, amelyek a bizalmatlanság, a hamis reprezentáció és a kölcsönös félelem egyre gyorsabban pörgő spiráljába záródtak. Nemcsak az interakció szakaszait kellett mellőznöm, hanem a kisebbségen, a nemzetiesítő államon és az anyaországon belüli, versengő alapállások küzdelmét is. De talán mégis eleget mondtunk ahhoz, hogy jelezzük, milyen haszonnal járhat, ha a relacionális, dinamikus és interaktív megközelítést alkalmazzuk.

Összegzés

A jugoszláviai nemzeti kérdést meghatározó félelmek és törésvonalak, sérelmek és törekvések, mítoszok és emlékek régóta jól ismertek, de nem ezek idézték elő az állam felbomlását, ami annyi életet követelt. Ez az újonnan létrejövő horvát nemzetiesítő állam, a benne újonnan létrejövő szerb nemzeti kisebbség és az újonnan létrejövő szerb anyaország kölcsönösen gyanakvó, egymást kölcsönösen megfigyelő, egymást hamisan reprezentáló politikai elitjei közötti kölcsönhatásnak volt az esetleges következménye.

A fejezetben felvázolt relacionális és interaktív perspektíva, amit Jugoszlávia felbomlásának példájával illusztráltam, lehetővé teszi, hogy mind a struktúrát, mind az esetlegességet a jelentőségükhöz illő súlyllyal vegyük figyelembe a kelet-európai és a posztszovjet eurázsiai nemzeti kérdés elemzése során. A relacionális mezőt, amelyben a nemzeti

kérdés megjelenik, nagymérvű strukturáltság jellemzi. Például a szovjet esetben előre megjósolható volt – a 2. fejezetben elemzett történelmi és intézményi okokból, valamint a gazdasági és politikai válsághoz kapcsolódó konjunkturális okokból adódóan –, hogy nemzetiesítő alapállások kerülnek előtérbe az utódállamok elitjeinek körében; azt is előre lehetett látni, hogy az utódállamokban élő oroszok bekapcsolódnak az „anyaország”-politikába, amely érvényesíteni akarja Oroszországnak azt a jogát és kötelességét, hogy megvédje az orosz diaszpórák érdekeit. A jugoszláv esetben, szintén történelmi, intézményi, valamint konjunkturális okokból adódóan, ugyancsak megjósolható volt, hogy megjelennek a nemzetiesítő, a kisebbségi és az anyaország-alapállások. Azt azonban sem ezekben, sem más esetekben nem lehetett előre látni – és visszatekintve sem lehet a strukturális meghatározottsággal magyarázni –, hogy milyen nemzetiesítő alapállás, milyen kisebbségi önértelmezés, milyen anyaország-politika válik majd uralkodóvá azokban a küzdelmekben, melyek a három relacionális mezőn belüli, versengő alapállások között fognak zajlani, és hogyan fejlődik tovább a három mező közötti kölcsönhatás. Ezen a ponton a társadalomtudománynak és a történetírásnak el kell fogadnia és elméleti szintre kell emelnie a társadalmi és politikai cselekvésben rejlő esetlegesség meghatározó jelentőségét, anélkül hogy figyelmen kívül hagyná azoknak a relacionális mezőknek az erős strukturáltságát, melyekben a cselekvés és a küzdelem megnyilvánul.

(Erdősi Péter fordítása)

